

Vesthimmerlands Museum

Arkæologisk afdeling - grundfortællinger

Vesthimmerlands Museum varetager en grundfortælling med udgangspunkt i arbejdsområdets unikke fund og museets viden. Grundfortællingerne danner udgangspunkt for museets arkæologiske virksomhed, herunder faglige argumentationer, undersøgelsesstrategier og forskningsprioriteringer.

1. Grundfortælling ældre og yngre stenalder

Det forhistoriske Vesthimmerland er en rig egn, som har givet berømte fund og lokaliteter. Ertebøllekultur er klassisk, Skarpsallingkarret, Stenildgårdgraven, ældre bronzealders store gravhøje, yngre bronzealders bebyggelse, kult og kultanlæg, befæstede gårde og landsbyer fra ældre jernalders første del, grupper af indbyrdes afhængige og muligvis specialiserede landsbyer (ældre romersk jernalder), Gundestrupkarret, offerfund af guld fra germansk jernalder og handels-/og produktionspladser samt rige gårde fra yngre germansk jernalder til og med tidlig middelalder (600-1200 e.v.t.). I den sidste periode også flere skattefund, men især Aggersborg og Næsby-gravpladsen.

Danmarks forhistorie tager sin begyndelse før sidste istid. Nogle få fund af marvspaltede dyreknogler fra Hollerup viser, at der var mennesker i det danske område for mere end 100.000 år siden. Siden blev landet næsten helt dækket af is med undtagelse af den vestlige og sydvestlige del. Hele kloden var påvirket af denne og tidligere istider. Enorme mængder vand var bundet i iskapperne og verdenshavet stod meget lavere, mindst 120 meter. I det fjerne udland ved Australien var koralrevet "The Great Barrier Reef" en del af det tørre fastland, og området blev først oversvømmet for ca. 20.000 år siden, da isen begyndte at smelte. På et tidspunkt, mens afsmeltningen begyndte på vore breddegrader, var vores landområde landfast med England og bæltet og sundet var blot floddale, der afvandede Østersøen. Dogger Banke var jagtmarker, og ikke et sted man fiskede. I løbet af mange tusinde år indtog planter og dyr langsomt men sikkert området foran den smeltende is, og jægere strejfede om i håb om bytte.

Omkring 8000 år før vor tidsregning kan vi på dansk område for alvor begynde at mærke den kraftige afsmeltning af isen. Nordsøen blev oversvømmet og lige så sundet, bæltet og fjorden. Også Limfjorden blev skabt. Igennem dette område var ellers et stort område blevet afvandet af en flod, der løb langs Vesthimmerlands vestkyst, forbi Aggersundsnævringen og videre igennem den smalle del af Limfjorden og nord om Skagen, ud i Nordsøen. Man kan følge havstigningen i Limfjordsområdet fra en dybde på omkring 27 meter. Samtidig med at

isen smeltede begyndte der også en landhævning, stærkere ved begyndelsen, men stadig vedvarende. Længe kunne landstigningen dog ikke følge med havstigningen, men omkring 3000 f.v.t., i yngre stenalder, ophørte havstigningen, niveauet forblev længe på samme niveau og Limfjordslandet bestod af et stort antal øer. Men fra et tidspunkt i bronzealderen begyndte vandspejlet at synke lidt samtidig med at landet forsat steg. Faktisk stiger Vesthimmerland stadig med omkring 1,0-1,2 mm om året. Tilsyneladende fortsatte isens afsmeltning ikke, snarere blev klimaet både koldere og fugtigere, mest mærkbart i yngre bronzealder og den ældste jernalder (1000-1 f.v.t.). Perioden blev afløst af en varmetid, der i grove træk varede indtil ca. 1200, hvor de første tegn på den "lille istid" begyndte at vise sig, bl.a. i form af at Limfjorden blev lukket i vest og nord af tilsanding. En tilsanding formodentlig opstået som følge af en klimaforværring. Fjorden var i de følgende mange hundrede år åben lejlighedsvist, men først i 1825 blev etableret et varigt gennembrud, siden hen som befæstet åbning.

På landjorden fulgte udviklingen af plante- og skovdækket nogenlunde det mønster, der foregik i resten af landet. Tundra først med dennes planter og dyr, blandt andet mammut, rensdyr og bison. Det er klart, at disse blev jaget. I Vesthimmerland har vi dog kun meget få spor efter disse jægergrupper, Brommekulturen og andre kulturer, der kom til lige efter istiden. Nogle få spidser af flint, såkaldte Brommepile, er kendt, især fra Ertebølleknuden, som må have været velegnet til at spejde efter rensdyr og andre dyreflokkede, der skulle passere floden nedenfor og derfor blev egnet bytte.

Så, nogle tusinde år senere omkring 8000 f.v.t. har vi igen spor af mennesker i området. I nogen tid har skoven været ved at etablere sig. Først med åbne og lyse skove af birk og fyr med elg, urokse og kronhjort som skovens store dyr, siden udviklede skoven sig stille og roligt til såkaldt maximumskov, især med lind, men også eg og andre løvfældende træer. Det var en mørk og svært tilgængelig urskov og antagelig ikke særligt vildtrig. Igennem hele denne skovudvikling var der jagtkulturer, først Maglemosekultur, og endelig Ertebøllekultur, som er endog meget rigt til stede ved kysten.

Fra den tidligste Maglemosekultur har vi et enkelt meget vigtigt fund: Hedegårdmanden, hvor kun kraniekalotten er bevaret. Fra et senere tidspunkt i Maglemosekulturen er der et par små, fine flintflækker, såkaldte mikrolitter, som var beregnet til at blive monteret på pileskafter og spydspidser, begge redskaber anvendt i jagten. Enkelte tandede bentspidser er også fundet. De blev nok anvendt til fiskefangst, nok mest i søerne efter gedder. Samtidens kyster blev siden overskyldet, så vi ved ikke om maglemosefolket også var etableret ved kysten og drev jagt der. På landsplan er der dog fundet en del sælknogler på bopladserne, så der har nok været kyst- og havjagt. Kongemosekulturen kan betragtes som en overgangskultur til den meget kystbundne Ertebøllekultur. Der er kendt kystbopladser med Kongemosekultur, men i Vesthimmerland endnu ingen indlandsbopladser og heller ikke rester af mennesker. Derimod er Ertebøllekulturen overordentligt stærkt repræsenteret

langs Limfjordens kyster. Selvfølgelig med den klassiske lokalitet med Ertebølleskaldyngen, men også med den store Bjørnsholmlokalitet ved Vitskøl og en lang række små og mindre bopladser både ved og nær den nuværende kystlinje og inde ved bredderne af fjorde i baglandet. Mange af disse fjorde er i dag enten tørlagte eller genskabte, f.eks. Vilsted sø.

Lige omkring 4000 f.v.t. kommer de første spor af landbrug i Vesthimmerland. Man mener i dag, at landbruget bliver indført som følge af indvandring med udgangspunkt i Anatolien. Disse første bønders bopladser er vanskelige at finde i en velbevaret stand. De er ofte hårdt pløjede i moderne tid. Nogle af folkene i den tidligste bondestenalder blev begravet i såkaldte langhøje, som Malle Langhøj og langhøjen ved skaldyngen i Bjørnsholm. Siden kom storstensgravene til, først dysser og siden jættestuer, sådanne blev opført i stort tal både i Vesthimmerland og i resten af landet omkring 3500 f.v.t. Hovedparten af disse storstensgrave i Vesthimmerland blev begrædeligt nedbrudt og anvendt som skærver i jernbane- og vejbyggeri i nyere tid. Egentlig er der vel ikke kendt rigtige jættestuer. Jættestueanlæggets form har en klar definition. Selve gravkammeret skal være rektangulært og på den ene langside skal der være en stenbygget gang, der fører ud til gravhøjens fod. De samtidige vesthimmerlandske storstensgrave har et rundet kammer med en gang, der fører ud til højfoden. Disse gravanlæg kaldes også polygonaldysser. Denne første landbrugskultur kaldes af fagfolk Tragtbægerkulturen.

Der sker store forandringer ca. 3000 f.v.t. Tragtbægerkulturen bliver afløst af Enkeltgravskulturen, som enten bliver udviklet af den lokale kultur eller er ny indvandring af folk. Dette kan kaldes Yamnaya-fænomenet. Dette diskuteres stadig blandt fagfolk. De nye kaldes her også stridsøksefolket, fordi særligt mændene i gravene er udstyret med en stridsøkse, eller som man kalder dem i store dele af Europa, Snorekeramisk kultur, fordi man anvendte snor til at lave ornamentik på keramikken. Samtidig er der i Jylland og især i nord og nordvest også andre kulturer, fænomener som stendyngegrave og Grubekeramisk kultur. Måske er de tre kulturer blot flere sider af samme kultur. Emnet er vanskeligt, men under stadig behandling. Og under alle omstændigheder er det vigtigt at vurdere hele diskussionen i et europæisk perspektiv.

Heldigvis ser det i slutningen af Enkeltgravskulturen ud til, at en europæisk tendens, den såkaldte Klokkebægerkultur, også gør sig gældende i Jylland og især i den nordvestlige del af landsdelen. En del træk herfra trænger efterhånden ind i området, der dog alligevel beholder et lokalt præg, ikke mindst produktionen af flintdolke, flintsegl og andre genstande er lokale, samtidig med, at man optager stærke elementer fra områderne syd for Jylland. Perioden er for øvrigt kaldt Dolktid, eller blandt fagfolk, senneolitikum. Særligt vigtige fund fra Vesthimmerland fra perioden er gravpladserne med børn og deres forældre i Næsby, samt ikke mindst Stenildgårdgraven, som ser ud til at have forbindelse så langt væk som med Wales i Storbritannien. I Dolktid forandres landskabet tydeligt. Heden skabes og bønderne lægger stor vægt på fåreavl og heraf udledt uld-og tekstilproduktion. Husene er toskibede,

kan være meget lange og bliver ofte fundet på arkæologiske udgravninger, hvorimod husene i de ældre perioder er meget sjældne.

Der er forhistoriske perioder, hvor Vesthimmerlands Museum kun har begrænset eller meget begrænset indsigt. Det drejer sig om perioderne senpalæolitikum og ældre mesolitikum (alt før Ertebølletid). I yngre stenalder (bondestenalder) står lokaliteter med velbevaret bosættelse ikke godt for den første del af perioden, men der er et stort opsamlet materiale og en kortlægning og registrering af visse områder har gode muligheder. Museet har en del ældre undersøgelser af gravanlæg. Kun Bjørnsholm, Malle Langhøj og Vesterkær kan regnes som moderne.

Særlige facetter af Enkeltgravskultur, stendyngegrave og Grubekeramisk kultur undersøges i et Ph.d.-projekt ved museet og Aarhus Universitet. Enkeltgravskulturens gravhuse er tidligere fremlagt. Beboelseshuse fra Enkeltgravstid foreligger muligvis i nogle få tilfælde, og da i den seneste del af perioden. Undersøgelser af Grubekeramisk kultur har fundet sted på Livø tilbage i 1950'erne, men der er flere oplagte pladser i Vesthimmerland, hvor der med nye og moderne metoder vil kunne indvindes ny viden.

Huse og anden bebyggelse fra Dolktid/senneolitikum er fundet i større antal, men det er vigtigt at vide, at denne to-skibede hustype også fortsætter ind i den ældste bronzealder. Der er en del gravlæggelser fra perioden, men de fleste er fra ældre tid, kun få undersøgelser kan kaldes moderne. Af de sidste må særligt VMÅ's udgravninger på Stenildhøjbakkerne fremhæves.

Ovenstående og nedenstående er ikke blot i overensstemmelse med de lokale arkæologiske strategier i Vesthimmerland, men også de senest udviklede nationale strategier for senpalæolitikum, ældre og yngre stenalder. Desuden er de lokale strategier med til at bidrage til den fortsatte dynamiske udvikling af de nationale strategier.

1. Grundfortælling ældre og yngre bronzealder

Ældre bronzealder er velrepræsenteret i Vesthimmerland med store smukke men ofte oplejede gravhøje. Overbegroning med krat er meget hyppigt forekommende, tilgængeligheden ofte ringe, ligeså formidlingen. Museet må i samarbejde med kommune og lodsejere arbejde på at få højene, vel primært de fredede, i en værdig plejestand, så publikum langt bedre kan få adgang til dem og få fornemmelse og viden om ældre bronzealders storslåede kultur, som den også ses i Vesthimmerland. Særligt gravhøjene i Urhøje Plantage og Lerkenfeldt Bjerger er seværdige. Arkæologisk udgravning af ældre bronzealders gravhøje forekommer næsten ikke længere, heller ikke af såkaldte overpløjede

gravhøje. Disse ligger for det meste i det åbne land, hvor de dog nedpløjes yderligere og nu er stærkt truede. De findes sjældent i byudviklingsområder.

Ældre bronzealders bebyggelse fremkommer kun i sjældne tilfælde. Der kan være tale om endog meget store haller. Fra Virksundområdet (Museum Salling) er kendt et hus på lige omkring 500m². Knap så store har vi ikke set dem i Vesthimmerland, men dog langt over 300m². Når disse kæmpehuse dukker op er det nødvendigt, at lade dem undersøge så grundigt som det er muligt. Et hus fra Stenildvad var emnet for et speciale ved Københavns Universitet og drejede sig primært om fordelingen af makrofossiler svarende til lokalisering af forskellige arbejdspladser. Man kan komme meget tæt på de folk, der brugte huset.

Som den første metalførende kulturrepøke kunne man forvente, at metaldetektorførere ville finde en del genstande. Desværre kommer der nu en del metalfund ind fra overpløjede gravhøje. Dette betyder, at nedpløjningen nu er vidt fremskredet. Der er i museets første mange år indkommet en del genstande fra ældre bronzealder, hvoraf rigtig mange er overført til Nationalmuseet. Derfor må det være museets opgave i den kommende periode at få genstandene fra området bragt ind i lyset igen. Nogle få fund fra området ved Hyllebjerg-Vester Hornum blev præsenteret både i VMÅ's årbog 2017 og i serien Nationalmuseets Arbejdsmark 2018. Lignende vil blive forsøgt videre i strategiperioden.

Yngre bronzealders/ældste jernalders bosættelsesmønstre er et af hovedemnerne i Vesthimmerlands forhistorie – især omkring Aars. Der er i de seneste 20 år afdækket og undersøgt adskillige bosættelser fra den yngre bronzealder og ældste jernalder. Med vort kendskab til klimaudviklingen på det tidspunkt må det være af betydelig vigtighed at udarbejde et større overblik over bosættelsen med dens huse og ikke mindst de heraf afledte anlægsformer; gravlæggelser og ceremonipladser. Særligt den meget store ceremoniplads i Svenstrup fortjener opmærksomhed. Og hvordan spiller de forskellige kategorier sammen. Allerede rapporteret materialet samles til bearbejdning i de kommende år og nye fund integreres. Dele af arbejdet tænkes udført af en studerende som kandidatstudie, publikation sker i samarbejde med museets repræsentant i perioden 2022-2025.

2. Grundfortælling jernalder

Endnu har ingen arkæolog formået skarpt at beskrive overgangen fra yngre bronzealder til ældste jernalder. Det skyldes nok, at overgangen kun vedrører metaller, mens hele det øvrige samfunds aktiviteter følger et mere konventionelt udviklingsmønster. Det er ofte omtalt, at det er en betydelig klimaforandring, der igangsætter skiftet, men også denne klimaforandring sætter allerede ind i den senere del af yngre bronzealder. Derfor ser vi, at den kulturelle ændring sker gradvist. Vi har lagt for stor vægt på den materielle forandring.

Klimaforandringen får alligevel synlig betydning for samfundene i Danmark og i Vesthimmerland. Blandt andet pollenanalyser i moserne viser, at klimaet bliver mere vådt og formentlig har temperaturen også været mere udjævnet, højere om vinteren, lavere om sommeren. Verdenshavens niveau er i tiden faldende, hvilket må betyde, at mere vand bindes i is. Med faldende havniveau og i teorien også faldende grundvand burde det udløse vandmangel. Men når det regner meget, har der nok ikke været mangel på vand. Vi ved i hvert fald, at moserne vokser ud over alle bredder i perioden ca. 800-100 f.v.t. Vi mener nok i Vesthimmerland at kunne følge konsekvenserne af klimaets påvirkning af kulturen. Det ser ud til, at der opbygger sig modsætninger mellem nogle af samfundets grupperinger. Man kan i hvert fald tillade sig at tolke etableringen af de befæstede landsbyer og befæstede gårde omkring Aars som et tydeligt tegn på, at noget er i ubalance. Denne tilsyneladende militarisering finder sted fra omkring 300 f.v.t. og fortsætter op mod 150-125 f.v.t. I denne dramatiske periode ses her, og mange andre steder, en forøgelse af egentlig gammelkendte reaktionsmønstre i form af ofringer. Der kan have været foretaget ofre på tørt land, men det er i moserne, vi har dem bevaret. Man har virkelig behov for at få hjælp fra de højere magter, eller sådan tolker vi i hvert fald, når vi finder lange kvindelige fletninger, moseskeletter, moselig, tekstiler, lerkar med indhold og adskillige andre typer. Disse ofringer kulminerer i det 2. årh. og nu ses også en del våbengrave. Måske munder det ud i, at nogle indbyggere vælger at drage til mere lovende himmelstrøg sammen med andre folk fra det nordvesteuropæiske lavland. Udvandring har muligvis været løsningen også ved en tidligere lejlighed ca. 300-250 f.v.t. Der er på dette tidspunkt spor efter en vandrende befolkning, der trækker sydøstover mod Sortehavet.

Ca. 50-60 år f.v.t. ser vi meget tydeligt i det nordlige Jylland og i særdeleshed i Vesthimmerland en fuldstændig omlægning af bebyggelsen. Denne samles i store landsbyer med tilknyttede store satellitgårde og gravlæggelser i terrænet formentlig helt til overgangen mellem indmark og udmark. Landsbyerne ser også ud til at samle sig i klynger, som en bygd. Dette ses klart i et strøg omkring Aars, men der er spor af landsbyklynger flere andre steder i Vesthimmerland. Metodisk kan det overvejes under hvilke former disse landsbyer forholdt sig til hinanden, måske også hvordan landsbyklyngerne forholdt sig til hinanden. Systemet udviklede sig i mindst 200-300 år. Formentlig er det tidsmæssigt i det 1. årh. e.v.t. at man ofrer Gundestrupkarret. Det er ret usikkert, hvad der går for sig i perioden yngre romersk jernalder (160/180-350 e.v.t.). Både bebyggelse og gravlæggelser er i store træk ukendte, men under udforskning. Men i den følgende periode frem mod 600 e.v.t. er der en tydelig tendens til et elitært mønster. Der er ikke spor efter mange mennesker, men der er storgårde og der er rige ofringer af guld. Ofringerne sættes ofte i forbindelse med nogle voldsomme klimamæssige forandringer som følge af vulkanudbrud i årene ca. 536-540 e.v.t. Da følgerne af denne krise var overstået hen mod år 600 e.Kr., kom der i en lang periode for alvor gang i samfundets virke og økonomi.

3. Grundfortælling vikingetid og tidlig middelalder

For blot 20 år siden fremførte en tidligere medarbejder ved Vesthimmerlands Museum den bemærkning, at det måtte være vigtigt at finde vikingetiden omkring den vestlige Limfjord, for den var næsten usynlig. Kendt ud over kommunegrænserne var kun Aggersborg og støbeformen til kors og thorshammere fra Trendgården. Siden har forholdene ændret sig og med en stadig stigende intensitet. Der er både lavet egentlige professionelle arkæologiske udgravninger ved Lovns Sø, ved Aggersborg og genudgravningen af ryttergraven i Næsby, der ikke alene gav slående resultater med hensyn til selve ryttergraven, men også gav mere end en snes andre grave fra den sene vikingetid, hvoraf adskillige repræsenterede personer, især kvinder på et meget højt socialt niveau. Men det er især samarbejdet med metaldetektorførere, der i de senere år åbner for et nyt billede af perioden 600-1150/1200 e.Kr. Der viser sig allerede nu et ret klart billede af bebyggelsen fra perioden især omkring Lovns Sø men i den grad også i den nordvestlige del af Vesthimmerland og på den anden side af Limfjorden på Aggersborgknuden. De talrige detektorfund afspejler en rig, dynamisk egn med forbindelser til både nær og fjern. Men fundene afslører nu også et bebyggelsesmønster, som afviger en hel del fra det, som er kendt i den østlige del af Limfjorden. Spredningen af fundene lader formode, at der på sydsiden af fjorden ligger en hel del store enkeltgårde, mens det på Aggersborgknuden er en stor landsbylignende bebyggelse med en lidt isoleret stormandsgård, der træder frem i perioden frem til anlæggelsen af vikingeborgen. Der er ingen tvivl om, at detektorfundene også de kommende år vil udbygge vores billede af perioden 600-1200 e.Kr. Forhåbentlig vil fremtiden også give mulighed for at foretage egentlige arkæologiske undersøgelser på gårdene, omkring Lovns Sø og på Aggersborgknuden. Skridtet ud af vikingetiden og ind i den tidlige middelalder med både tidligt kirkebyggeri, klosterbyggeri og ikke mindst voldstedsbyggeriet. Her er et temmelig overset musealt område, som nok kunne fortjene at blive set på med nye, friske øjne.

December 2021

Vesthimmerlands Museum

Søndergade 44 • 9600 Aars

Tlf.: 98 62 35 77 • mail@vmus.dk

www.vesthimmerlandsmuseum.dk